

FITXA IDENTIFICATIVA**Dades de l'Assignatura**

Codi	42895
Nom	Conceptes bàsics de desenvolupament
Cicle	Màster
Crèdits ECTS	12.0
Curs acadèmic	2023 - 2024

Titulació/titulacions

Titulació	Centre	Curs	Període
2107 - M.U. en Cooperació al desenvolupament 11-V.2	Facultat de Geografia i Història	1	Primer quadrimestre

Matèries

Titulació	Matèria	Caràcter
2107 - M.U. en Cooperació al desenvolupament 11-V.2	1 - Assignatures obligatòries	Obligatòria

Coordinació

Nom	Departament
SOLER GUILLEN, ANGEL	110 - Economia Aplicada

RESUM**Conceptes i teories del desenvolupament**

Amb aquest mòdul s'inicia el tronc comú d'aquest màster i, per tant, compleix una primera funció introductòria per a l'estudi. Amb aquesta finalitat s'ofereix una explicació de les causes del subdesenvolupament, amb especial atenció a les que estan directament vinculades a les relacions nord-sud. D'altra banda, una segona funció d'aquest mòdul és precisar els conceptes bàsics per a l'estudi del desenvolupament i com aquests es poden articular entre si a través de diverses teories del desenvolupament. Amb tots dos elements, l'estudiant disposarà d'eines per a aprehendre les situacions de subdesenvolupament, elaborar explicacions pròpies sobre el seu origen i fer valoracions crítiques d'estratègies de desenvolupament.

Panoràmica de la situació internacional

En aquesta assignatura es presenta una visió general dels contextos sociopolítics de les principals regions de cooperació per a Espanya; el món àrab, l'Àfrica subsahariana i l'Amèrica del Sud.

S'aborden des d'una perspectiva global:

- 1) els aspectes històrics, econòmics i socials, i també els desafiaments i els interessos geoestratègics que representen aquestes regions en el marc de les relacions internacionals;
- 2) els importants obstacles de desenvolupament i els problemes estructurals relatius als sistemes econòmics, la desigualtat social, la pobresa, l'endeutament i la dependència econòmica;
- 3) els aspectes socioculturals més destacats i les estructures de les relacions socials i familiars; i
- 4) els marcs de cooperació i la seua articulació amb les relacions estratègiques i els interessos regionals i internacionals.

Desenvolupament Humà I Sostenible

L'assignatura pretén que l'estudiant sigacapaç de manejar i analitzar els elements següents:

1. Concepte de desenvolupament humà. Indicadors de desenvolupament humà.
2. Els enfocaments basats en els drets humans en el desenvolupament. Enfocament basat en els drets humans. Conceptes nuclears dels EBD. Incorporació dels EBD en les organitzacions de desenvolupament.
3. Els concepte de desenvolupament sostenible. Una visió integral.
4. Indicadors de desenvolupament sostenible.

Desenvolupament Local Comunitari. Estratègies i models d'intervenció

Després d'una primera aproximació a les principals teories del desenvolupament i una exhaustiva anàlisi dels conceptes bàsics d'aquest, l'alumnat aborda la contextualització de la situació internacional a través de l'aproximació a la realitat social i politicoeconòmica de les principals regions a què es dirigeixen accions de cooperació internacional. La seqüència teoricopràctica ens porta a aprofundir el desenvolupament humà sostenible com a concepte i enfocament de capacitats.

Es desenvoluparan i treballaran conceptes fonamentals que orienten la formació dels estudiants a intervencions específiques en matèria de cooperació internacional al desenvolupament. Treballarem entenent que, per definició, en aquestes intervencions l'àmbit global i local estan íntimament relacionats. Ambdues dimensions es requereixen mútuament per abordar estratègies planificades pels grans actors de la cooperació internacional (sistema de nacions, Unió Europea, estats membres del CAD), però que estan destinades als subjectes-actors protagonistes del seu propi desenvolupament, i on la intervenció dels tècnics especialitzats en cooperació internacional al desenvolupament té una rellevància garant de l'èxit, o perdudes, en els processos de desenvolupament.

CONEIXEMENTS PREVIS

Relació amb altres assignatures de la mateixa titulació

No heu especificat les restriccions de matrícula amb altres assignatures del pla d'estudis.

Altres tipus de requisits

No es requereixen

COMPETÈNCIES

2107 - M.U. en Cooperació al desenvolupament 11-V.2

- Ser capaç d'integrar coneixements i afrontar la complexitat de formular judicis a partir d'una informació que, sent incompleta o limitada, incloga reflexions sobre les responsabilitats socials i ètiques vinculades a l'aplicació dels seus coneixements i judicis, des d'una perspectiva de gènere.
- Saber comunicar les conclusions i els coneixements i les raons últimes que les sustenten a públics especialitzats i no especialitzats d'una manera clara i sense ambigüitats.
- Posseir les habilitats d'aprenentatge que els permeten continuar estudiant d'una forma que haurà de ser en gran manera autodirigida o autònoma.
- Que els estudiants sàpiguen aplicar els coneixements adquirits i la seua capacitat de resolució de problemes en entorns nous o poc coneguts dins de contextos més amplis (o multidisciplinaris) relacionats amb la seua àrea d'estudi.
- Saber aplicar els coneixements adquirits i ser capaçs de resoldre problemes en entorns nous o poc coneguts, dins contextos més amplis (o multidisciplinaris) relacionats amb l'especialitat de cooperació a l D e s e n v o l u p a m e n t .
- Conèixer les forces econòmiques, socials i polítiques que expliquen i provoquen l'existència de pobresa, la desigualtat i les problemàtiques de les nacions en desenrotllament, les causes del subdesenrotllament i el paper dels països desenvolupats des d'una perspectiva global
- Ser capaç d'inserir-se en les estratègies de cooperació internacional i posar en marxa amb èxit accions coherents amb un model de desenvolupament humà sostenible
- Conèixer l'entorn econòmic internacional per a identificar accions de desenvolupament viables en els mercats mundials
- Té criteris d'anàlisi de la realitat política, social, econòmica i cultural en la que es contextualitzen els enfocaments i temes de la nova cultura de la cooperació que promouen els organismes i les convencions internacionals
- És capaç de reconèixer les interrelacions entre els agents locals i els globals
- És capaç d'aplicar la metodologia del marc lògic en la planificació, seguiment i avaluació de projectes de Cooperació al Desenvolupament

- Saber analitzar des d'una perspectiva global els problemes de la cooperació al Desenvolupament
- Està preparat per a participar en organismes públics i privats (amb ànim de lucre i sense ànim de lucre) , de caràcter internacional i internacional i dur a terme amb èxit la gestió de polítiques públiques coherents amb un model de desenvolupament humà sostenible

RESULTATS DE L'APRENTATGE

- Saber aplicar els coneixements adquirits, resolució de problemes en entorns nous o poc coneguts i formulació de judicis que inclouen reflexions sobre les responsabilitats socials i ètiques a partir de la realització i resolució amb èxit un cas pràctic on es pose de manifest la relació entre continguts treballats i la capacitat de resolució de problemàtiques associades als mateixos, d'una manera integral i reflexiva i partint de l'anàlisi dels possibles efectes col·laterals que les intervencions de desenvolupament generen.
- És capaç de comunicar conclusions públiques valorades a partir de la participació en l'aula per a l'exposició de resultats concloents del treball no presencial.
- Posseeix habilitats d'aprenentatge autodirigit o autònom a partir de la lectura de la bibliografia i la realització de les activitats no presencials amb un adequat acompliment final a partir de la utilització de les eines audiovisuals que permeten contactar amb el professor i la resta d'alumnat per a la resolució de dubtes.
- Coneix les forces econòmiques, socials i polítiques que expliquen i provoquen l'existència de la pobresa, la desigualtat des d'una perspectiva global a partir del maneig de criteris d'anàlisi de la realitat política, social, econòmica i cultural que s'evidencien a partir de diverses activitats proposades per a un aprenentatge i reflexió en profunditat.
- Reconeix les interrelacions entre els agents locals i els globals que permeten als alumnes i alumnes inserir-se en les estratègies de cooperació internacional i engagar amb èxit accions coherents amb un model de desenvolupament humà sostenible a partir de les lectures dels materials proposats a més de la realització d'activitats que reflexionen sobre la idea del desenvolupament humà sostenible i les diferents propostes de mesurament del mateix.
- Està preparat per a participar en organismes públics i privats de caràcter nacional i internacional a través de la realització de dinàmiques participatives on cadascú exerceix el rol de l'actor al que representa, generant discussions i resultats adequats als interessos, funcions i antecedents d'aqueix actor en el panorama del sistema de cooperació internacional.
- Té una visió crítica que garanteix els valors d'igualtat i que fomenta els següents elements transversals: equitat de gènere, medi ambient i dimensió territorial, VIH, drets humans i atenció a la diversitat (discapacitat, pobles indígenes.), interculturalitat basada en drets a partir de les activitats proposades a partir de les lectures associades a cada assignatura que compon el mòdul.
- Ha desenvolupat habilitats per al treball en equip a partir de la realització de dinàmiques grupals presencials i treballs en grup no presencials.

DESCRIPCIÓ DE CONTINGUTS

1. Conceptes bàsics de desenvolupament

Concepte de Desenvolupament. Teories del Desenvolupament. Globalització, cooperació i canvi social. Desenvolupament, desigualtat i pobresa.

2. Panoràmica de la situació internacional

Visió del sistema-món; Problemes i desafiaments. Aproximació a la realitat soci-política i soci-econòmica en: Àfrica, Magrib i món àrab, Amèrica Llatina i Àsia.

3. Desenvolupament Humà i Sostenible

Concepte de Desenvolupament Humà. Enfocament de Capacitats. Indicators de Desenvolupament Humà. Concepte de Desenvolupament Sostenible. Una visió integral. Indicators de Desenvolupament Sostenible

4. Desenvolupament Local

Estratègies i models d'intervenció: Desenvolupament comunitari. Polítiques d'inclusió social. Participació comunitària en el desenvolupament local. Recerca i Promoció del desenvolupament local.

VOLUM DE TREBALL

ACTIVITAT	Hores	% Presencial
Pràctiques en aula	24,00	100
Classes de teoria	24,00	100
Seminaris	12,00	100
Tutories reglades	8,00	100
Altres activitats	4,00	100
Estudi i treball autònom	216,00	0
TOTAL	288,00	

METODOLOGIA DOCENT

-Sessions presencials teòriques amb exposició de continguts bàsics del programa.

-Realització de seminaris com a espais per a la reflexió, posada en comú i aprofundiment dels continguts ja treballats per l'alumne amb anterioritat a través del seu treball autònom.

-Sessions presencials pràctiques en les quals s'utilitzaren estratègies metodològiques de resolució de problemes, estudi de cas i aprenentatge per projectes per a l'aplicació dels conceptes bàsics prèviament introduïts.

-Ensenyament pràctic a través de visites guiades (eixides de camp).

AVALUACIÓ

Proves d'avaluació	30
Activitats i pràctiques dirigides en l'aula	20
Memòria	50
TOTAL	100

Per superar l'assignatura s'han d'aprovar amb 5 tots els exercicis avaluable.

La còpia o plagi manifest de qualsevol tasca de l'avaluació suposarà la impossibilitat de superar l'assignatura, sotmetent-se seguidament als procediments disciplinaris oportuns. S'ha de tenir en compte que, d'acord amb l'article 13. d) de l'Estatut de l'Estudiant Universitari (RD 1791/2010, de 30 de desembre), és deure un estudiant abstenir-se en la utilització o cooperació en procediments fraudulents en les proves d'avaluació, en els treballs que es realitzen o en documents oficials de la universitat. Davant pràctiques fraudulentes es procedirà segons allò establert pel "**Protocol d'actuació davant pràctiques fraudulentes a la Universitat de València**" (ACGUV 123/2020):

<https://www.uv.es/sgeneral/Protocols/C83.pdf>

REFERÈNCIES

Bàsiques

- Materia Conceptos y teorías del desarrollo
Berzosa, C., Bustelo, P. y de la Iglesia, J. (1996): Estructura Económica Mundial, Ed. Síntesis, Madrid. Capítulo 9 (Las polémicas teóricas sobre el desarrollo).
Hirschman, A.O. (1984): De la economía a la política y mas allá. F.C.E., México. Capítulo 1 (Orto y ocaso de la economía del desarrollo, pp.11-39)
March Poquet, J.M. (2003): Desarrollo, excedente y producción (mimeo). (Disponible en el Aula Virtual)
Palma, G. (1987): Dependencia y desarrollo: una visión crítica; en Seers,D. (Comp.) (1987): La teoría de la dependencia. Una revaluación crítica. F.C.E., México, pp.21-89.
Matus, Carlos (2006): MAPP Método Altadir de Planificación Popular. Lugar Editorial, Buenos Aires.
- Materia Panorámica de la Situación Internacional

Mundo Árabe:

El Houssine Majdoubi Bahida, (2011) Las revoluciones democráticas en el Mundo Árabe

<http://www.infoamerica.org/icr/n05/majdoubi.pdf>

Gonzalo, Escribano (2010) Cooperación y Mundo Árabe http://www.uned.es/curso-desarrollo-economico/articulos/tema6-3/tema6_3-1.pdf

Awatef Ketiti (2006) Superando estereotipos: Género, inmigración y juventud en el Magreb http://www.gvajove.es/ivaj/export/sites/default/IVAJ/es/ivaj/Publicaciones/Animacio_21.pdf

Awatef Ketiti, Ignacio Ossorio, Érica Cerrolosa, Jesus García.

Sociedad civil y transiciones en el Norte de África: Egipto, Túnez, Argelia, Marruecos http://euromed.eurosur.org/IMG/pdf/sociedad_civil_norte_Africa.pdf

América Latina:

Alonso, José Antonio, Aguirre, Pablo y Santander (2011): La cooperación triangular española en América Latina: un análisis de dos experiencias de interés, Documento de Trabajo nº51, Fundación Carolina, disponible en <http://www.fundacioncarolina.es/es-ES/publicaciones/documentostrabajo/Documents/DT51.pdf>

Freres, Christian (dir.), Martínez, Ignacio y Angulo, Óscar (2010): La inserción de América Latina en el cambiante sistema de cooperación internacional Documento de Trabajo nº46, Fundación Carolina, disponible en <http://www.fundacioncarolina.es/es-ES/publicaciones/documentostrabajo/Documents/DT46.pdf>

- América Latina

Sanahua, José Antonio (2009): Iberoamérica en la política española de cooperación al desarrollo: los dilemas entre las identidades, los valores y los intereses, en del Arenal, Celestino (coord.): España y América Latina 200 años después de la independencia. Valoración y perspectivas, Real Instituto Elcano, Marcial Pons, pp.193-240.

Tezanos, Sergio y Guijarro, Marta (2010): Desigualdad, ayuda y crecimiento: impacto macroeconómico de donaciones y créditos de ayuda en América Latina y el Caribe, DT cooperación y desarrollo 210/3, Cátedra de Cooperación Internacional y con Iberoamérica, Universidad de Cantabria, disponible en http://www.ciberoamericana.com/pdf/DT_2010_3.pdf, pp.

África Subsahariana:

-Campos Serrano, A. (ed.), Ayuda, mercado y buen gobierno. Los lenguajes del desarrollo en África en el cambio del milenio, Icaria, Barcelona, 2005.

-Easterly, W., The White Man's Burden : Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done so Much Ill and So Little Good, Oxford University Press, Oxford, 2006.

-Delpechin, J., Por una recuperación de la historia africana. De África a Haití a Gaza. Oozebap-Fahamu, Barcelona, 2011.

-Echart Muñoz, E. y Santamaría A. (coords), África en el horizonte. Introducción a la realidad socioeconómica del África subsahariana, Catarata-IUDC, Madrid, 2006.

- Guest, R., *The Shackled Continent : Africa´s Past. Present and Future*, Pan, Londres, 2005.
- África Subsahariana
  - Kabunda Badi, M. y Caranci, C. (coords), *Etnias, Estado y poder en África*, Servicio Central de Publicaciones del Gobierno, Vasco, Victoria, 2005.
  - Kabunda, M. y Santamaría, A., *Mitos y realidades del África Subsahariana*, Catarata-Casa África, Madrid, 2009.
  - Meredith, M., *The State of África. A History of Fifty Years of Independence*, Free Press, Londres-Nueva York, 2005.
  - Sodupe, K., Kabunda, M. y Moure, L., *África Subsahariana. Perspectivas sobre el Subcontinente en un mundo global*, Universidad del País Vasco (Cátedra de Estudios Internacionales), Bilbao, 2009.
  - Thomson, A., *An Introduction to African Politics*, Routledge, Londres,-Nueva York, 2000.
- Materia Desarrollo Humano y Sostenible
Sesión Prof. Elena Mut:
  - ACEBAL MONFORT, Luis (coord.) (2010): *El enfoque basado en Derechos Humanos: nueva mirada a la cooperación. Construcción de ciudadanía y de voluntad política*. Red en Derechos.
  - ACEBAL MONFORT, Luis (coord.) (2011): *El enfoque basado en Derechos Humanos y las políticas de cooperación internacional*. Red en Derechos.
  - BELDA, Sergio; BONI, Alejandra; PERIS, Jordi (2012): *Conceptos e implicaciones de la incorporación del enfoque Basado en Derechos en organizaciones de desarrollo*. Universitat Politècnica de València. GEDCE. Cuadernos de investigación en procesos de desarrollo nº 7.
  - GÓMEZ GIL, Carlos (2007): *Los Objetivos de Desarrollo del Milenio y la cooperación descentralizada*, Cuadernos Bakeaz, nº 83.
  - IBARRA, P y UNCETA, K. (corrds.) (2001): *Ensayos sobre desarrollo humano. Introducción y Cap. 1*. Ed. Icaria.
  - PIQUERAS, A. (2008): *Desarrollo y Coperación: un análisis critico*. Cap. 2. Ed. Tirant Lo Blanc.
  - SEN, A. (2000): *Desarrollo y libertad (2000)*. Introducción y Cap.1. Ed. Planeta
  - PNUD. *Informe sobre Desarrollo Humano 2011. Sostenibilidad y equidad: Un mejor futuro para todos*.
- Materia Desarrollo Local Comunitario
  - Blas, Asier & Ibarra, Pedro (2006) *La participación: estado de la cuestión* en Cuadernos de Trabajo Nº 39 Edita HEGOA Bilbao (texto completo disponible <http://biblioteca.hegoa.efaber.net>)
  - Carrino, Luciano (2009) *Perlas y piratas. Crítica de la cooperación para el desarrollo y nuevo multilateralismo* Editorial Icaria Barcelona
  - Dubois Migoya, Alfonso (2010) *Pensar un futuro para la sociedad global desde la solidaridad creativa*. Revista Internacional de Estudios Vascos. Cuadernos 7 pp. 59-95
  - Fernández Poyato, Antonio (2010). *Cooperación al desarrollo, gobernanza democrática y cohesión social: los retos de una nueva agenda pública*. En Pascual Esteve, Josep M.; Goldás i Pérez, Xavier (Coords.) (2010). *El buen gobierno 2.0: la gobernanza democrática territorial*. Valencia: Tirant lo Blanch.
  - Larrañaga, M.; Jubeto, Y. (2011) *El Desarrollo Humano Local: aportes desde la equidad de género*. Cuadernos de Trabajo Nº 56 HEGOA (texto completo disponible http://publ.hegoa.efaber.net/assets/pdfs/265/Cuadernos_Hegoa_56.pdf?1317736662)

- Panchi Vasco, Luis A. (2004) De la ética económica a la economía ética. Fundamentos a partir de una racionalidad ético-interpretativa Edita FLACSO-Sede Ecuador Quito, Ecuador
- Pearce, Jenny (2006) ¿Hacia una política post-representativa? La participación en el siglo XXI en Cuadernos de Trabajo N° 40 Edita HEGOA Bilbao (texto completo disponible en <http://biblioteca.hegoa.efaber.net>)
- Teixeira, Elenaldo (2002) O local e o global. Limites e desafios da participação cidadã Cortez Editora São Paulo, Brasil
- Tortosa, J.M. (1992) Sociología del sistema mundial Editorial Tecnos Madrid
- Tortosa, J.M. (2001) El juego global: Maldesarrollo y pobreza en el capitalismo mundial Editorial Icaria Barcelona
- Tortosa, J.M. (2010) Maldesarrollo y Mal Vivir. Pobreza y violencia a escala mundial (en publicación) Ediciones Abya-Yala Quito, Ecuador
- Vázquez, Lola (Editora) (2003) Desarrollo local: ¿alternativa o discurso neoliberal? Ediciones Abya-Yala Quito, Ecuador
- Venacio, Leandro (2007) Globalización, desarrollo local y sociedad civil. El partenariado transnacional como base para la internacionalización del desarrollo local Edición electrónica gratuita (texto completo disponible en <http://www.eumed.net/libros/2007a/222/index.htm>)
- VV.AA. (2002) Diálogos entre as esferas global e local Edita Peirópolis São Paulo, Brasil
- Materia Desarrollo Humano y Sostenible
  - Sesión de ALBERT MORA:
    - García Camarero, Julio. 2010. El decrecimiento feliz y el desarrollo humano, Madrid: los libros de la catarata.
    - Klein, Naomi. 2015. Esto lo cambia todo. El capitalismo contra el clima, Barcelona: Paidós.
    - Latouche, Serge. 2007. Sobrevivir al desarrollo. De la descolonización del imaginario económico a la construcción de una sociedad alternativa, Barcelona: Icaria.
    - Max-Neef, Manfred. 2006. Desarrollo a escala humana, Barcelona: Icaria.
    - Nussbaum, Martha C. 2012. Crear capacidades. Propuesta para el desarrollo humano, Barcelona: Paidós.

Complementàries

- Materia Conceptos y teorías del desarrollo
  - Bagchi, Amiya Kumar: Industrialización, en Eatwell, J.; Milgate, M. y Newman, P. (comp.) (1993): Desarrollo Económico, ICARIA-FUHEM, Barcelona, pp.287-305.
  - Bustelo, Pablo (1998): Teorías contemporáneas del desarrollo económico. Editorial Síntesis, Madrid.
  - Furtado, C. (1983): Breve introducción al desarrollo. Un enfoque interdisciplinar. F.C.E., México.
  - Graciarena, J. (1983): Poder, estilos de desarrollo y autoafirmación colectiva; en Oteiza, E (Sel.)(1983): Autoafirmación colectiva. Una estrategia alternativa de desarrollo, Fondo de Cultura Económica, México, pp.37-68.
- Hernández, Gil-Manuel. 2012. Medi ambient, risc i sostenibilitat en Hernández, Gil-Manuel. Sociologia de la globalització. Anàlisi social d'un món en crisi, València: Tirant lo Blanch, pp. 251-285.
- Oliveres, Arcadi. 2012. Detengamos la crisis. Las perversiones de un sistema que podemos cambiar,

Madrid: Fundación Emmanuel Munier.

- Hirschman, A.O. (1961): La estrategia del desarrollo económico. Fondo de Cultura Económica, México.
- Matus, C. (1980): Planificación de situaciones. Fondo de Cultura Económica, México.
- Oliveres, Arcadi (2005): Contra el hambre y la guerra. Angle Editorial, Barcelona.
- Palma, J. Gabriel: Estructuralismo, en Eatwell, J.; Milgate, M. y Newman, P. (comp.) (1993): Desarrollo Económico, ICARIA-FUHEM, Barcelona, pp.250-260
- Pinto, A. (1978): Estilos de desarrollo: conceptos, opciones, viabilidad. El Trimestre Económico, vol.XLV, nº179, pp.556-610.
- PNUD (Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo) (2008): Informe sobre Desarrollo Humano 2007/2008. La lucha contra el cambio climático: solidaridad frente a un mundo dividido. (Disponible en <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2007-2008/chapters/spanish/>, Fecha de acceso: 2008-09-19).
- PNUD (Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo) (2009): Human Development Report 2009: Human Development and Migration. (Disponible en <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2009/>, Fecha de acceso: 2008-09-19).
- Prebisch, Raúl (1981): Capitalismo periférico. Crisis y transformación. Fondo de Cultura Económica, México. pp.30-46.
- Schumacher, E.F. (1978): Lo pequeño es hermoso. Hermann Blume, Madrid. Capítulo 12 (Problemas económicos que demandan el desarrollo de la tecnología intermedia, pp.149-164).
- SUNKEL, O. y PAZ, P. (1970): El subdesarrollo latinoamericano y la teoría del desarrollo. Siglo XXI, México.
- Sesión América Latina
- Altman, J. y F. Rojas (2008) Las paradojas de la Integración en América Latina y el Caribe, Siglo XXI y Fundación Carolina, Madrid, pp. 374.
- Ayuso, A. Pobreza, Desigualdad y Cohesión Social: Mas allá de los objetivos del Milenio en Pensamiento Iberoamericano, nº 0, 2ª época 2007/1, pp. 105-126.
- Ayuso, A. (2010) Integración con Equidad: Instrumentos para el tratamiento de las Asimetrías en América del Sur pp. 137- 178 en CIENFUEGOS, M. y J.A. SANAHUJA (Eds) Una region en Construcción: UNASUR y la Integración de América del Sur CIDOB, pp. 422
- Birdsall,N; N. Lustig & D. Mcleod Declining Inequality in Latin America: Some economics, Some Politics Working Papers 251, Center for Global Development, may 2011
- Brysk, Alison. (2000) From Tribal Village to Global Village: Indian Rights and International Relations in Latin America. Stanford: Stanford University Press.
- CEPAL Panorama social de América Latina 2010. Síntesis lanzamiento., Santiago de Chile
- Duran, J. E. y F. Masi (2007) Diagnóstico de las asimetrías en los procesos de integración de América del Sur, CEPAL, Documento de trabajo, Santiago de Chile, pp. 41
- FIIAPP Iniciativa para la Cohesión social en América Latina. Documento base. Madrid, abril
- Margaret E. y Sikkink, Kathryn (1998) Activist beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics. Ithaca y Londres: Cornell University Press. Cap 1.

- Levine, Daniel H. and José E. Molina, editors (2011) *The Quality of Democracy in Latin America*. London: Lynne Rienner.
- Mainwaring, Scott y Shugart, Matthew S. comps. (2002) *Presidencialismo y democracia en América Latina*. Barcelona: Paidós.
- PNUD (Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo) (2009): *Human Development Report 2010*
- ODonnell, Guillermo (2007) *Disonancias. Críticas democráticas a la democracia*. Buenos Aires: Prometeo Libros.
- Ottone, E. (dir.) *Cohesión Social. Inclusión social y sentido de pertenencia en América latina y el Caribe* CEPAL, AECI, SEGIB, mayo 2007, pp. 174
- REDDY, S. ¿Son fiables las estimaciones de Pobreza en América Latina One Pager nº 52, Centro Internacional de Pobreza, PNUD, julio 2008, pp. 2
- anahuja, J. A. (2007) *Cohesión social: la experiencia de la UE y las enseñanzas para América Latina* Quórum nº 18, verano, pp, 11
- Sunkel, O. y Paz, P. (1970): *El subdesarrollo latinoamericano y la teoría del desarrollo*. Siglo XXI, México.
- Wickham-Crowley, Thimoty P. (1992) *Guerrillas & Revolutions in Latin America. A comparative study of insurgents and regimes since 1956*. Princeton: Princeton University Press. Caps 1 y 2.
- Materia: Desarrollo Humano y Sostenible
- BORJA, Carmen; GARCIA, Paloma; HIDALGO, Richard (2011): *El enfoque basado en Derechos Humanos. Evaluación e indicadores*. Red en Derechos.
- STIGLITZ, J.; SEN, A.; FITOUSHI, J.P (2008): *Report by the Comission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, PR
- Materia Desarrollo Local Comunitario. Estrategias y modelos de intervención
- Arellano Yanguas, Javier (2008) *Capital social: ¿despolitización del desarrollo o posibilidad de una política más inclusiva desde lo local?*. Cuadernos de Trabajo Nº 46 HEGOA (texto completo disponible http://publ.hegoa.efaber.net/assets/pdfs/191/Cuadernos_de_trabajo_46.pdf?1314810963)
- Fuertes, A. & Gatica, L. (2008) *De la economía global al desarrollo local. El alcance de la intervención de los agentes de empleo y desarrollo local* Edita Universitat de València
- Rodríguez Gutiérrez, Fermín (editor) *Manual de desarrollo local* Ediciones Trea Oviedo
- Solari, Vicente Andrés & Cruz, Anabel (Coordinadores) (2007) *Sociedad civil y desarrollo local* Editorial Porrúa México
- DOCUMENTALES RECOMENDADOS
- Wagenhofer, Edwin (Director) (2005) *Nosotros alimentamos al mundo* (96 minutos)
- Poveda, Christian (Director) (2008) *La vida loca* (90 minutos)
- Guardiola, José Antonio (Director) (2009) *Nuevos esclavos, hambres viejas* (44 minutos)